

ПРО РЕНЕСАНСНИЙ ГУМАНІЗМ В УКРАЇНІ (XV–XVII СТ.)

Ця стаття є спробою відтворити цілісну картину становлення і розвитку ренесансно-гуманістичної думки в Україні, а також здійснити історико-філософське осмислення цього складного і розмаїтого за своїм змістом явища, починаючи від Григорія Саноцького до Петра Могили (середина XV–поч. XVII ст). Предметом дослідження є не всі мислені факти епохи, а тільки ті ідеї, концепції, вчення у вітчизняній духовній культурі зазначеного періоду на яких лежить відбиток Ренесансу і які є його істотним відображенням.

До сфери дослідження залучено численні маловідомі, або й зовсім не відомі (переважно латиномовні) періоджерела. Більшість із них перекладена з латинської мови і опублікована автором статті, а відтак уведена до наукового вжитку.

Володимир Литвинов
доктор філос. наук,
пров. наук. співроб.
Інституту філософії
ім. Г.С. Сковороди
НАН України,
м. Київ

1966 року у видавництві «Наукова думка» з'явився друком «Нарис з історії філософії на Україні», де весь багатомісячний набуток українських мислителів, від доби Київської Русі до XVIII ст., розглядався на 15 сторінках книги. Натомість, 1987 року, (всього через 20 років) у тому ж видавництві «Наукова думка» побачила світ «Історія філософії на Україні» у 2-х томах, де згаданому періодові було присвячено вже 290 сторінок (тобто весь 1-й том). Це сталося завдяки розпочатому (за підтримки тодішніх директорів Інституту філософії **Копніна П.В.** та **Шинкарука В.І.**) систематичному дослідженню спадщини Києво-Могилянської академії. Швидкі наслідки не забарилися тому, що до ентузіазму кількох науковців Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди, додалася ще й допомога інших науковців Києва, Львова, Ніжина та Харкова, які стали перекладати латиномовні рукописи професорів Києво-Могилянської академії та раритетні стародруки. На сьогодні історія української філософії вже має вагомі здобутки. Про це засвідчують кілька непересічних монографій та видань перекладів з латини творів вітчизняних зарубіжних авторів XV–XVIII ст. Окремий розділ «Ренесансний гуманізм в Україні» є вже й у томі «Історії української філософії» (КДУ, 2008 р.),

Сьогодні термін «гуманізм» (лат. humanus – людяний, людський) вживається у двох значеннях: 1) морально-етична риса суспільно-політичних ідей і течій, спрямованих проти соціального і національного поневолення людини в будь-яку епоху; 2) ідейний напрям культури епохи Відродження, який утверджував у філософії, літературі й мистецтві право людини на земне щастя, на особисте самовираження, на вільний від релігійних обмежень розвиток наук і в межах якого було сформовано поняття людини як найвищої цінності, творця власної долі, здатної до нескінченності пізнавати оточуючий світ.

Відтак, на зміну середньовічному теоцентризму прийшов ренесансний антропоцентризм. Вислів **Піко делья Мірандоли** (1463–1494) – італійського мислителя та філософа «*Бог початок, а людина – центр усіх речей*» проголосував перехід від «studium divinum» до «studium humanum». Ще однією характерною рисою ренесансного гуманізму вважається реабілітація вчення

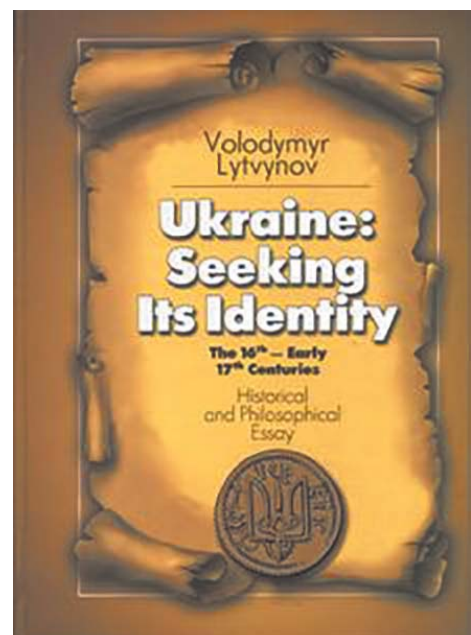
давньогрецького філософа Епікура, прихильників якого в часи Середовіччя називали «свинями із череди Епікура» (Porci de grege Epicuri). Відтак, філософія перестала бути служницею теології (philosophia ancilla theologiae), якою вона була в середні віки.

Доба XV–XVI ст в історії української культури довгий час залишалася належно не вивченою. І це попри те, що над пошуком і аналізом писаних пам'яток української культури згаданого періоду титанічно потрудилися у свій час **Іван Франко** і **Михайло Грушевський**. Їхні напрацювання ще й сьогодні продовжують бути орієнтиром для дослідників у пошуках нових документальних свідчень ідейної і збройної борні наших пращурів за державність у нещасливі часи бездержавності. Саме ці мислителі й задекларували у своїх працях, що цей історичний відтинок не є всуціль однорідним, як щодо якості, так і кількості збережених пам'яток духовної культури України. Ці віки, на думку Михайла Грушевського, були такі смутними, але не безплідними днями нашого життя! Це була перерва «сонної тиші», коли нововведення акумулюються малопомітно [4, 6].

Наведені вислови найвидатніших істориків давньої української літератури свідчать, насамперед, про надзвичайну складність порушеної теми, хотілося б завершити оптимістичними словами Михайла Возняка, який мав надію, що «будучі пильні дослідники певно не пошкодують вложеної... праці» на вивчення української культури цього часу [4, 6]. Нині ці слова можна вважати пророчими. Ситуація з дослідженням української культури розглядуваного періоду тепер кардинально змінюється внаслідок відмови від народницьких, великодержавницьких та комуністичних ідеоло-

гем, коли до української культури зараховувалися лише пам'ятки, написані українською мовою, лише православними авторами і лише тими, які жили на теренах, окреслених окупантами. Відтак, до українських мислителів автор зараховує нині: 1) тих, які самовизначилися, щонайменше на рівні «ми (russus, ruthenus, goxolanus) і «вони» (polonus, moscovitus тощо); 2) які жили на етнічних українських теренах («від Сяну до Дону») – включно з «Руським воеводством» у Польщі; 3) всіх українців будь-якої конфесії, тобто відходимо від конфесійного патріотизму; 4) всіх українців, незалежно від того, якою мовою вони писали.

Йдеться, отже, про тривале замовчування імен авторів, здебільшого католицького віросповідання, які писали переважно латиною чи польською мовою, сповідуючи ідеї гуманізму доби Відродження. Лексема «католицька Русь» є історичним терміном, вживаним на ознаку українців римо-католицького віросповідання, які відіграли важливу роль у культурному, релігійному, суспільно-політичному і націотворчому процесах України, починаючи від XV століття. До «католицької Русі» автор зараховує представників католицького віросповідання, які були національно свідомими, наполегливо ідентифікували себе українцями, декларували своє «руське» походження. Це засвідчують багато авторів ще прозоріше, зокрема, **Павло Кросненський**, для якого назва народу «Русь» є «словом солодким»; а також **С. Кленович**, який у поемі «Роксоланія» оспівує тринадцять великих українських міст і жодного польського, хоча жив у польській державі. В іншому місці він ще відвертіше самоідентифікується, коли заявляє: «як же нам українське своє пристало руно цінувати». [2, 5]

Публікації автора

Особливо цінними виявляються пам'ятки, написані «інтернаціональною» латиною, що їх автор статті одним з перших почав вводити в науковий обіг. Йдеться, передусім, про наукові праці **Станіслава Оріховського** – чи не найвизначнішої постаті серед українських римо-католиків, який розробляв важливі проблеми, що хвилювали тогочасне українське і польське суспільство. Повернення його імені та низки інших латиномовних мислителів XV–XVI ст. в духовну культуру України допомагає реконструювати перервану тяглість історичної та інтелектуальної традицій, які дуже важливі з огляду на потребу забезпечення неперервності культурного успадкування, зв'язку «минулого» й «сучасного», охоплення одного й другого в одне ціле, тобто досягнення історичного розуміння, що робить історію діючою. Введення в науковий обіг латиномовної спадщини українських мислителів XV – першої пол. XVII ст. посприяло, зрештою, відкриттю цілком нового напрямку в історії української філософії – РЕНЕСАНСНОГО ГУМАНІЗМУ.

Новий методологічний підхід дав змогу відкрити велику кількість нових, переважно латино-і польськомовних першоджерел, кількість яких постійно зростає. Це дає підстави говорити, що вже навіть від XIV ст. культурне життя в Україні почало поживляватися. Міцніли зв'язки із Західною Європою. Немало українців отримували освіту в університетах Праги, Кракова, Болонії, Падуї, паризькій Сорбоні. Однак спочатку західноєвропейські впливи мали лише спорадичний характер. А вже від середини XV ст. українська культура вступає в новий етап свого розвитку, що характеризується появою ренесансних тенденцій в різноманітних царинах духовного життя. Особливо інтенсивно це відбувається на теренах, які аж до кінця XVII ст. навіть термінологічно вирізнялися серед інших польських воєводств своєю назвою – *Руське воєводство*. Тут доречно нагадати, що ці землі, за аналогією до польських *kresów wschodnich*, слід називати нашими *kresami zachodnimi*. Найбільшими містами тут були тоді: Львів, Санок, Перемишль, Белз, Холм, Красностав, Галич, Ярослав, Нове Місто, Ряшів (Lwów, Sanok, Przemysł, Bełz, Chełm, Krasnostaw, Halicz, Jarosław, Nowe Miasto, Rzeszów).

За свідченням сучасних польських дослідників це Руське воєводство дало Польщі у 1-й пол. XVI більше культурних діячів, ніж будь-яке інше суто польське [Див. 4, 224]. Отож, не дивно, що першим представником ренесансного гуманізму в Польщі й Україні став мешканець саме з цих теренів, **Григорій Саноцький** (Grzegorz z Sanoka; бл. 1406–1477) – католицький священник, професор Краківської академії, а згодом архієпископ львівський, ренесансний гуманіст, критик схоластики

і поет. Саме він заснував культурний осередок у Дунаєві неподалік Львова, де відверто проголошував гуманістичні ідеї, цікавився філософією та класичною літературою, приймав у своєму маєтку вчених і письменників з України і Західного світу. Загальновідомим є його патронат над італійським гуманістом **Філіппом Буонаккорсі Каллімахом** (1437-1496) – популяризатором нових ренесансних ідей на українських і польських теренах. Він довгий час жив у маєтку Гр. Саноцького і залишив про нього вельми схвальні відгуки у трактаті «Життя Григорія Саноцького» [13].

Серед українських суспільних верств чи не найчастіше і найвиразніше виявляла свою національну самосвідомість саме ренесансно-гуманістична інтелігенція. Це спростовує усталену думку про ренесансний космополітизм, представники якого, буцімто, «не виокремлювали національних культур, оскільки служили вищій ідеї, покликаний об'єднати народи в загально-європейську «християнську республіку», вимріяну Еразмом Роттердамським. І наші гуманісти, і західноєвропейські справді мріяли про інтернаціональну республіку вчених, але разом з тим не забували дбати про свої народи і при кожній нагоді підкреслювали свою національну приналежність. Зокрема, найбільший «космополіт» Еразм багато разів називає голландців «своїми». Це можна сказати й про інших гуманістів. Безрідних серед них не було.

Справді, вітчизняні гуманісти були виховані європейською інтернаціональною гуманістичною культурою і належали їй за характером і змістом своїх творів та діяльності. Разом з тим вони наполегливо ідентифікували себе українцями. Свідченням цього може бути, наприклад, те, що, багато з них додавали до своїх прізвищ ще й означення українськості: **С. Оріховський-Роксолан** (Orichovius-Roxolanus, Orichovius-Ruthenus), **Туробінський-Руменець** (Turobinus-Ruthenus), **Павло Кросненський-Руменець, Русин** (Paulus Ruthenus Crosnensis), **Георгій Тичинський-Руменець** (Tyszyniensis-Ruthenus), **Григорій Чуй-Самборський Руменець** (Gregorius Vigilantius Samboritanus Ruthenus).

Упродовж життя змінювались їхні політичні орієнтації, але свою прихильність і причетність до Руси-України як до батьківщини вони зберігали назавжди. Рівень національної самосвідомості в українських мислителів часом коливався, але рідко опускався до нуля. Україна для них була «нашою», «своєю» землею. На чіткому протиставленні «ми» – «вони» побудована, зокрема, і вся поема Домбровського «Дніпрові камени», де «ми» – це руси-українці, «народ, який зберіг дідівський Київський престол аж понині»; «своїми» є також і князі Острозькі та Заславські, і нащадки Данила Галицького. А «вони», тобто чужинці, – поляки,

литовці, татари, мосхи, з якими точаться перманентні війни. Протягом XIV–XVI ст. відбувалося формування української народності як окремої етнічної спільноти зі своєю мовою, територією, особливостями економічного та суспільного життя. У цьому процесі велику роль відіграли такі чинники, як українська мова, місцеве право, релігія, звичаї; особливості матеріальної та духовної культури. Можна говорити навіть про те, що саме в розглядуваний період склався особливий український характер, який і після багатовікових польських та російських асиміляційних домагань лишився своєрідним і звертав на себе увагу іноземців.

Важливою рисою українського народу вже тоді вважалася його постійна боротьба за свою свободу і незалежність, а також високі естетичні смаки, властиві культурі й побуту. Це відзначали іноземні інтелектуали навіть і пізніше, Ось кілька прикладів. **А.Ф.М. Вольтер**: «Україна завжди боролася за свободу» [3, 507]; **І.Ю. Рєнін**: «Бісів народ! Ніхто в усьому світі не відчув так глибоко свободу, рівність, братерство, як вони...» [3, 507]. Несподівано щиро висловився про українців навіть несамопитий **В. Белінський**: [В Україні] «це й тепер так багато людяного і шляхетного в родинному побуті, де стосунки між подружжям ґрунтуються на коханні, а жінки користуються правами своєї статі; все це відрізняє її [Україну – В. Л.] від північної Русі, де родинні стосунки грубі, дружина – різновид домашньої худоби, а кохання – цілком стороння справа у шлюбах» [3, 481].

Спираючись на етичні ідеї Платона, Арістотеля і переосмислюючи їх у дусі епохи Відродження, українські мислителі приходять до висновку, що щастя людина знаходить передусім у розумному і справедливо влаштованому земному житті, яке, на їхню думку, є прекрасним. Складається нове у своїй основі ранньобуржуазне уявлення про гідність людини, яка полягає не в родовитості, багатстві, релігійній набожності, а у високих моральних якостях, громадянськості, професіоналізмі. Шляхетність трактується не як спадкова, а як набута моральна доброчесність. Таке розуміння людської гідності стає міцним стимулом для соціальної активності індивіда. Уособленням справжнього, земного людського щастя вважалося не так споглядалне, як дійове, соціально-корисне життя, служіння «спільному благу», вітчизні, народу. На перший план виступає проблема удосконалення суспільства і створення найбільш адекватних соціально-політичних форм, започатковується нове трактування історії, яка розглядається тепер не тільки як наслідок Божого промислу, але і як арена вільної діяльності людини.

Ренесансно-гуманістичної інтерпретації зазнає також поняття свободи як можливості людини формувати не тільки свою власну природу, але й

змінювати наявну соціальну дійсність. Свобода, витлумачена як гарантоване законом право на життя і власність, відповідала новим суспільним потребам, що їх наші мислителі розуміли як потреби натуральні. Що ж до оборони цих прав, то дбати про це повинна держава і встановлені нею закони, які так само виникають із натуральної природної необхідності. [1, 42] Неодмінною умовою нормального функціонування суспільного організму, гарантією його цілісності та життєдіяльності є мир і злагода поміж верствами і станами. Суспільство об'єднує соціально нерівні групи людей, які, однак, покликані співпрацювати між собою, оскільки ці групи функціонально взаємопов'язані і не можуть існувати одна без одної. [1, 409]. Особливо ж в оточенні агресивних сусідів

З цього приводу відомий російський історик першої половини XIX ст. **В.В. Пассек** писав: «який народ без твердих і постійних кордонів, що могли б захистити від войовничих сусідів, без неприступних гір, що могли б порятувати його незалежність, умів бути страшним для своїх ворогів, устиг розвинути свою національність і зберегти її в тяжкі п'ять віків насильства татарського, литовського й польського [а ми додамо: і московського – В. Л.]. Цим народом були українці...» [3, 478].

Зміцненню ренесансних тенденцій у Європі, як не дивно, посприяло і захоплення турками 1453 року Константинополя, який був довгий час законодавцем ідеологічних і культурних норм не тільки для східних слов'ян. Відтепер таким центром стає Рим, куди перебралася, втікаючи від переслідувань турецьких завойовників, візантійська, передусім, філософська еліта.

Ці обставини спонукали й українців на культурно-освітню переорієнтацію. Молодь їде тепер вчитися до західно-європейських академій та університетів. Наслідком стало те, що вже 1483 року у Римі з'являється і перша латиномовна книжка українського автора **Юрія Дрогобича** (Котермака) «Прогностична оцінка поточного 1483 року» («Iudicium pronosticon Anni MCCCCLXXXIII currentis Magistri Georgii Drohobicz de Russia almi studii Bononiensis artium et medicinae doctoris»), яка засвідчила включення її до ренесансно-гуманістичного європейського дискурсу. (Нагадаємо, що це досі єдина відома «інкунабула» українського автора!)

Розвій ренесансної культури у її західноєвропейському варіанті, здійснюваний ранніми українськими гуманістами, починаючи від XV ст., проходив спочатку переважно у межах елітарного плину зі властивою для нього тонкою інтелектуалізованістю, здебільш наднаціонального і позасповідного характеру. Він об'єктивно відображав

потяг до секуляризації суспільної свідомості, яка була притаманна світській верхівці тогочасного українського суспільства.

Але, починаючи від другої половини XV ст. в Україні став відчутно посилюватися інтерес до рідної культури, історії, мови; пробуджується національна свідомість, наростає потреба в розвитку освіти й науки. Про це красномовно свідчить, наприклад, збільшення кількості шкіл і підвищення їхнього освітнього рівня. А оскільки вищих навчальних закладів в Україні тоді не існувало, то багато українських юнаків після навчання у місцевих школах продовжували освіту в польських, італійських та інших європейських університетах. Там вихідці з України не тільки здобували вищу освіту, а й переймалися новими, передусім гуманістичними ідеями, переносючи їх на рідний ґрунт, на якому вже формувалися передумови для сприйняття, функціонування та розвитку цих ідей.

Проведений аналіз творів латиномовних українських гуманістів XV–поч. XVII ст. дає підстави говорити про окремих, хоча й неповний ренесансний період в історико-філософському розвитку України. Ідеї гуманізму епохи Відродження, які розвивалися на вітчизняному ґрунті, були явищем, інтегрованим у загальноєвропейський процес. Для української філософської думки розгляданого періоду характерна «відкритість», здатність до творчого синтезу різноманітних ідей, що склали зміст ренесансної творчості різних народів. Філософська думка України цього періоду була пов'язана також з грецькою філософською спадщиною: як з ідейними здобутками проторенесансної філософії Візантії, так і з ідеями античних філософів. Разом з тим чимало українських діячів уходило до панєвропейської «республіки вчених», з усіма наслідками, що звідси витікають. Гуманізм доби Відродження в Україні, як і всюди в Європі, породжував антифеодалну, передбуржуазну ідеологію, що торувала дорогу новому світогляду, новому способу філософування, вільному від диктату церкви, авторитаризму і догматизму.

Зачинателями гуманістичної культури в Україні і найвизначнішими гуманістами другої половини XV – поч. XVII ст. можна вважати таких поетів, письменників, теологів і вчених: **Григорій Саноцький** (Гжегош із Санока) (1406–1477), **Юрій Дрогобич** (Котермак) (бл. 1450–1494), **Павло Кросненський** (Русин із Кросна) (бл. 1470–1517), **Лукаш** із Нового Міста (пом. бл. 1542), **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1566), **Йосип Верещинський** (1532–1598), **Севастьян Кленович Фабіан** (бл. 1545–1602), **Шимон Шимонович** (Симон Симонід) (1558–1629), **Симон Пекалід** (Пенкальський) (бл. 1567 – після 1601 р.), **Іван Домбровський** (кінець XVI – поч. XVII ст.), Наші гуманісти одними з перших у європейській філософській думці стали за-

перечувати Божественне походження влади й держави, виступили проти підпорядкування світської влади духовній, відстоювали невтручання церкви у державні справи. Держава, на їхню думку, походить не від Бога, а виникла внаслідок угоди між людьми, які слухаються обраного правителя добровільно. Виділяються, зокрема, дві причини виникнення держави: вроджений гандж, який вимагає взаємної допомоги та вроджений потяг одного до другого [1,8].

Українським мислителям імпонував центральний принцип етики гуманізму – принцип спільного блага (блага народу), за яким патріотизм, служіння державі, суспільна активність ґрунтувалися на підпорядкуванні приватних інтересів спільному благу тощо. Вітчизняні гуманісти чи не першими в Європі стали проголошувати, що благо народу є найвищим законом і метою державної влади; розробляли ідею природного права, яке, вважали, є вищим за людські закони, що їх при потребі можна й змінювати. В розглядуваний період на перший план виступає також комплекс ідей, які називають сьогодні ідеями громадянського гуманізму: національна самосвідомість, патріотизм, громадянське служіння, справедливість, політичні свободи. Популяризація цих ідей українськими гуманістами, відтак, зробила свій вагомий внесок у майбутню переможну національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького.

У західноєвропейському гуманізмі епохи Відродження розрізняють два етапи розвитку – ранній і пізній. Ранній, так званий *етико-філологічний*, або *громадянський*, гуманізм виник в Італії (кінець XIV – середина XV ст.) у зв'язку з вивченням і викладанням риторики, граматики, поезики, історії і моральної філософії на основі класичної античної освіти. Починаючи з останньої третини XV ст. інтереси гуманістів переміщуються до теології, натурфілософії, природознавства. Це – пізній гуманізм.

У розвитку ренесансного гуманізму в Україні можна виокремити три етапи. Перший (приблизно від середини XV ст.) типологічно подібний до раннього італійського. В цей час гуманістів цікавлять суспільно-політична та етична проблематика. Під час другого періоду (з другої половини XVI ст. – до початку XVII ст.) відбувається інтенсивна розробка ранньо-гуманістичних ідей у переплетенні з реформаційними, а також з ідеями візантійського Відродження. На цьому етапі з'явилися культурно-просвітницькі, наукові, літературні й освітні об'єднання, роль яких була подібною до італійських академій чи північноєвропейських учених товариств. Серед них найвизначніші: науковий гурток в Острозі (70-ті роки XVI ст.), Лаврський гурток у Києві (1615–1616 рр., товариства високоерудованих освітніх діячів, котрі здобували часто

академічну або університетську освіту в західній Європі, або ж при братських школах. Характерною ознакою того часу стало активне формування історичної самосвідомості українського народу, розвиток ідеалу гуманістичного патріотизму. Третій період – друга третина XVII – початок XVIII ст. – означився напрацюванням комплексу гуманістичних ідей, що розвивалися в контексті епохи барокко.

Однією з особливостей гуманізму в Україні, як справедливо писала відома українська вчена **В. М. Нічик**, є те, що «*він [гуманізм – В.Л.] тут з'явився пізніше, ніж в інших країнах Європи. Коли вітчизняна культура підійшла до потреби його розвитку, вона могла використовувати вже готові ідеологічні, філософські, мистецькі форми гуманізму, вироблені іншими народами*» [6, С.376]. Справді, вплив як західноєвропейського, так і візантійського гуманізму досить відчутний в українській культурі. Але ці запозичені форми використовувалися не механічно, а наповнювалися вітчизняним змістом, надбання інших культур не лише засвоювалися, але й переосмислювалися, трансформувалися.

Зрештою, наша культура підійшла до творення власних форм гуманізму, який існував в Україні у двох різновидах: *по-перше*, як аналог західноєвропейського Відродження, що сприймалося й переосмислювалося відповідно до потреб вітчизняної духовної культури; *по-друге*, у власних, національних формах, як породження розвитку попередніх культурно-філософських традицій. На розвиток і функціонування цих національних форм великий вплив мали потреби релігійного, культурного й політичного самоутвердження українського народу. Тому гуманізм, що існував на вітчизняному ґрунті, торкався не стільки проблем природи, світобудови, скільки проблем людини, її смисложиттєвих орієнтацій, нової моралі, а також питань нормування, розвитку і вживання рідної мови, громадянських свобод, релігійної толерантності, національної державності.

Українські гуманісти не створили філософських праць, які можна було б назвати вітчизняною філософією доби Відродження. Причиною цього було те, що професійна філософія з'явилася в Україні шойно в Києво-Могилянській академії. Тому ми говоримо про неповний характер українського Відродження.

Вітчизняний гуманізм розвивався в літературних, історичних творах, виявляв себе у філологічних студіях та працях, у риторичному мистецтві, у політичних теоріях, у витлумаченні проблем моралі й теології. Своє яскраве втілення він знайшов у живопису, музиці, архітектурі тощо. Ці ренесансно-гуманістичні ідеї складають теоретичне підґрунтя усїєї цієї різноманітної творчості, і дозволяють нам говорити про наявність ренесансно-гуманістичного етапу, значення якого для по-

дальшого розвитку української думки важко переоцінити [Див.1, 408].

Специфічна духовно-культурна і соціально-економічна ситуація в Україні у першій половині XVI ст. сприяла поширенню і розвитку ідей раннього, або етико-філологічного гуманізму, пов'язаного із викладанням риторики, граматики, поезики, історії і моральної філософії на базі класичної античної освіти. З другої половини XVI ст. у зв'язку з посиленням національного, соціального і релігійного гніту з боку польської шляхти і католицької церкви українські мислителі-полемісти дедалі частіше звертаються до проблем, які хвилювали представників пізнього Відродження, а також реформаторів. Коло їхніх інтересів охоплювало тепер вже й теологію, натурфілософію, природознавство.

У той же час утверджується ідея активності особи, спостерігається інтерес до народного життя і національної історії. Головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу наші гуманісти вважають мудрість, розум, знання, освіту. Як і представники західноєвропейської гуманістичної історіографії, українські мислителі звертаються тепер до історії для пробудження самосвідомості народу, його історичної пам'яті, до виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Популяризація цих чеснот засвідчувала ренесансно-гуманістичні тенденції їхнього мислення, їхню спрямованість проти середньовічного космополітизму, проповідованого церквою. Патріотизм українських мислителів виявляється у симпатіях до вітчизни України-Руси, у турботі про її долю, в заклику до відсічі іноземним загарбникам.

Але найвагомим внеском українських гуманістів є їхні здобутки у галузі історіософської, суспільно-політичної та етичної проблематики. У їхніх творах знаходимо гуманістичні погляди на історію, на роль і місце людини в історичному процесі. Історія розглядається ними не як реалізація наперед визначеного Божественного припису, а як людська драма в дії, де якщо якісь надприродні сили й вирішують долю людини, то це не завжди був християнський Бог [1, 7]. Зміст історії визначається зусиллями творчої людської індивідуальності, що виступає співучасником Бога у встановленні справедливості на землі. Люди не є маріонетками, якими рухає Боже провидіння. І ще одне: «діалогізм» і «гуманізація» стали двома чи не вирішальними принципами, на яких має ґрунтуватись перехід до бачення історії філософії на рівні культури, що замість однолінійного, монологічного погляду стверджує справді плюралістичне, діалогічне розуміння історії філософії.

Ідея служіння загальному добру, батьківщині, народу стало фундаментальною у тогочасній духовній культурі нашого народу. А це сприяло становленню національної самосвідомості україн-

ського народу, осмисленню його історичного минулого з метою пошуку шляхів власного державотворення, дбання про розвиток національної культури не лише задля її збереження, а й заради забезпечення їй належного місця в європейському духовному процесі.

Коли йдеться про становлення національної самосвідомості в народів Західної Європи, ми схильні сприймати той процес як еволюційний шлях розвитку від нижчих форм до вищих. В Україні подібна послідовність не така виразна і чітка. Тут простежуються неодноразові злети і падіння; за дивовижним виявом пасіонарності наступав період національної пасивності й зневіри з усіма його негативними наслідками. Але, незважаючи на це, ідея української національної держави ніколи не зникла навіть у найтяжчі часи чужоземного поневолення, *«сам факт якого ще не припиняє життя нації, доки у суспільства є сильна, ділами засвідчена воля бути політичним суб'єктом»*[3, 486]. Така воля в українського народу була постійною, і за більш-менш сприятливих обставин давала дивовижний спалах національної самосвідомості, як те бачимо вже від кінця XVI ст.

Коротку характеристику ренесансному гуманізму в Україні хотілося б завершити бодай стислим оглядом історико-філософського доробку такої неординарної особистості як Станіслав Оріховський, а також осібно згадати про кількох інших українсько-польських мислителів, які варті того, щоб з ними зазнайомилося більше коло науковців. Отож:

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ (1513–1566) – визначний українсько-польський гуманіст, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст. В царині філософії найбільше цікавився проблемами, пов'язаними з етикою і політикою. Народився в с. Оріховці Перемишлянського повіту Руського воєводства у Польщі. Початкову освіту здобув у Перемишлі. Далі навчався в Краківському (від 1526 р.), Віденському (з 1527 р.), Вітенберзькому (1529 р.), Падуанському (1532 р.), Болонському (1540 р.) університетах, а також удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Ляйпцігу. 1543 року після 17-річного перебування за кордоном повернувся на батьківщину, де займався суспільно-політичною діяльністю. Писав переважно латинською мовою. Найвизначніші його твори: 1. «Про турецьку загрозу» – дві промови, видані у Кракові (1543 – 1544 рр.). В них порушувалось актуальне на той час питання – згуртування європейських народів проти турецької експансії. Саме тому промови користувалися великою популярністю у Європі впродовж тривалого часу, про що свідчить значна кількість їх перевидань у багатьох європейських містах: Базель (1551), Франкфурт (1548), Рим (1594, 1663) та ін.; 2. «Про

Станіслав Оріховський

целібат» (Краків, 1547); 3. «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» – у двох редакціях (1543 і 1548 рр.); 4. «Літопис», який охоплює п'ять років історії Польщі; 5. «Промова на похоронах Сигізмунда I» (Венеція, 1548) – була включена до антології під назвою «Промови найвизначніших мужів», видрукованої у Венеції 1559 р. відомим видавцем **Павлом Мануцієм**. Антологія перевидувалась 1566 р. у Парижі, 1568р. – у Венеції, в 1569 та 1586 рр. – у Кельні. Деякі з його праць до нас не дійшли, наприклад: «Про природне право», «Відступництво Риму» тощо. Цікаві й дрібніші його твори – листи, діалоги, памфлети та промови на різні теми [7,12].

ВАПОВСЬКИЙ БЕРНАРД (Bernard Wapowski) (1450 – 1535) – українсько-польський історик, гуманіст, оратор, астроном, найвидатніший картограф XVI століття. Вважається батьком польської картографії. За свідченням Станіслава Оріховського походив з української магнатської родини. Школу відвідував у Перемишлі. Навчався в Краківській (1493) академії разом з **Миколою Коперніком**. (У той час, до речі, там викладав і **Юрій Дрогобич**). Пізніше продовжував навчання в Болоньї (1503–1505), де здобув науковий ступінь доктора канонічного права. Згодом виїхав до Риму й

перебував там, з перервою 10 років. Працював над виданням «Географічної науки» *Клавдія Птолемея*. Мешкав при дворі папи *Юліана II*. У 1511 році отримав в Римі, від папи *Льва X*, посаду дворцевого прелата й апостольського протонотаріуса, де працював над виданням «Географічної Науки» Клавдія Птолемея. На початку 1515 року повернувся до Польщі, працював королівським секретарем і установським історіографом *Сигізмунда Старого*. Певний час посідав посаду професора Краківської Академії. *Бернард Ваповський* був автором літопису, що охоплював період Польщі від легендарних часів до 1535 року. На честь *Бернарда Ваповського* названо кратер «*Ваповский*» на Місяці, а також одну з вулиць у Любліні. Вулиця *Бернарда Ваповського* є також у мікрорайоні Варшави. За світоглядом і переконанням був гуманістом.

Карта *Бернарда Ваповського*

ІВАН (Ян) ДОМБРОВСЬКИЙ (перша половина XVII ст.; точний рік народження і смерті невідомі).

Історична поема «Дніпрові музи / Дніпрові камені» написана латинською мовою на початку XVII ст., але залишалася невідомою для українських дослідників аж до 80-х років XX ст. Вперше була опублікована в перекладі на українську 1988 року на сторінках багатотомного видання. Про її автора *Івана (Яна) Домбровського* майже нічого невідомо. Твір присвячений католицькому єпископу – *Богданові Радосовському*, в жилах якого тече й «українська кров». У 900 віршованих рядках автор розповідає йому історію краю, напучує, як завоювати симпатію тамтешнього люду, ставить програму дії: відбудувати спустошений Київ, який був колись столицею велетенської держави – від Сяну до Дону. Хронологічний виклад історичних подій ведеться від 430 року – року заснування Києва і присвячений прославленню минулої величі України-Руси. Поема є однією з найвизначніших пам'яток, присвячених осмисленню української історії, в якій явно проступають гуманістичні риси. Написана з метою патріотичного і морального виховання читача, аби нагада-

Титульна сторінка «Дніпрових камені»

ти йому про славі, але забути сторінки історії його вітчизни. Друга мета – відкрити Україну для Західної Європи; заявити про свій народ, ідентифікуючи його з відомою там Київською Руссю.

Особливо ж твір цікавий ще й тим, що автор називає конкретну дату заснування Києва – 430 рік, зазначаючи при цьому, що й інші відомі зарубіжні історики визнають цю дату. (Див. рукопис с. 30). Звідси випливає, що 1985 року, святкуючи 1500-річчя Києва, ми вкоротили йому віку на 55 років... А невдовзі ж, всього через 12 років (2030 року!) Київ має святкувати вже 1600-річчя від часу заснування. В усякому разі це той випадок, коли маємо достовірний документ в латинському оригіналі!.. Більше того, цього, тобто 2018 р., виповнюється ще й 400-річчя від часу опублікування цього твору у м. Фастів.

Гадалося, що видання історичної поеми «Дніпрові камені» БІЛІНГВОЮ повинно було би стати пріоритетним для будь-якого видавництва, тим більше спонсорованого Київською міською державною адміністрацією. Але члени Видавничої ради (Голова *Гузенко Т.А.*) обидва рази (2016 і 2018 рр.) відмовилися її публікувати...

ФІЛІППО БУОНАККОРСІ КАЛЛІМАХ

Каллімах (Філіппо Буонаккорсі, італ. Filippo Buonaccorsi, лат. Philippus Callimachus Experiens; 1437 – 1496) – італійський гуманіст, дипломат і публіцист. Учень *Помпонія Лето*, разом з яким заснував академію в Римі, де мав прізвисько *Callimachus experiens* – *Каллімах Видатний*). Підтримував також стосунки з відомими італійськими гуманістами: *Марсіліо Фічіно*, *Піко della Мірандола* та державним діячем *Лоренцо Медічі*. Внаслідок змови проти папи *Павла II* змушений був утікати до Польщі, де був секретарем королів *Казимира IV* і *Яна I Ольбрахта*, але накликав на себе неласку польської шляхти, яка звинувачувала його у навіюванні королю абсолютистських ідей. Відтак, весною 1470 року *Каллімах* з'явився у маєтку Львівського архієпископа *Григорія Саноцького* (Гжегожа з Санока) в Дунаєві поблизу Львова

і переховувався там аж до смерті римського папи **Павла II** в 1471 році. В цей час він написав латиною трактат під назвою «Життя і звичаї Григорія Саноцького», в якому зображує останнього як гуманіста, з яким приємно було проводити філософські бесіди. Цей твір Каллімаха перекладений, але ще не опублікований.

ГРИГОРІЙ САНОЦЬКИЙ

Григорій Саноцький (Grzegorz z Sanoka; бл. 1406–1477) – католицький священник, професор Краківської академії, архієпископ львівський, українсько-польський ренесансний гуманіст. Зараховуємо його до українських мислителів на тій підставі, що місто Санок входило тоді до складу Руського воєводства, яке за свідченням сучасних польських дослідників дало тоді Польщі більше культурних діячів, ніж будь-яке інше польське [4, 6].

Сторінка з трактату Каллімаха

Саноцький був першим серед вітчизняних мислителів, хто рішуче й відверто критикував схоластичну філософію, яку називав «сонним маренням наяву» і започаткував новий ренесансно-гуманістичний етап у філософії України та Польщі. Вихідною позицією його філософії було характерне для гуманістів заперечення авторитетів і прагнення до самостійного мислення та критичного осмислення античних філософів. Епікурейський принцип насолоди Григорій розумів як задоволення природних духовних і тілесних потреб людини, які гармонійно поєднуються. [13, 64]. Коли Григорій зайняв посаду архієпископа Львівського, в його домі згодом замешкав відомий італійський гуманіст **Філіпп Буонаккорсі Каллімах** (Philippus Callimachus Experiens; 1437–1496), поет і прозаїк, що писав латинською мовою. Він дуже високо ці-

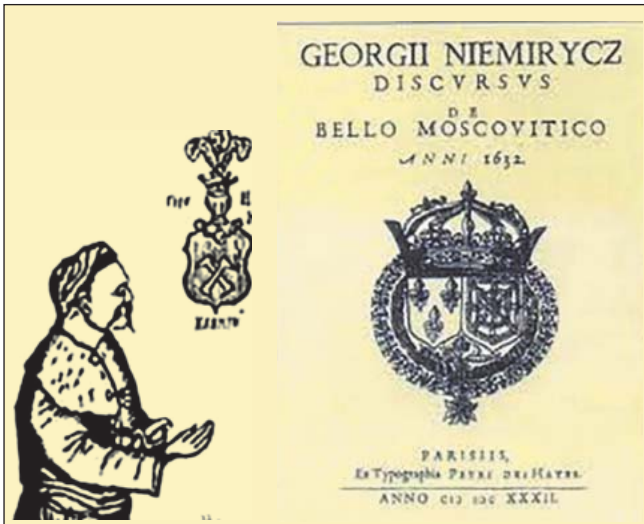
нував розум і знання **Григорія Саноцького** та був дуже здивований, що зустрів «на півночі» людину, яка так глибоко обізнана з філософією і дотримується гуманістичних поглядів. «З вуст того великого чоловіка, – писав Каллімах, – плінуть міркування незмірне поважні і такі, що переважають наш розум...»

Трактат «Життя і звичаї Григорія Саноцького» (Philippi Buonaccorsi Callimachi Vita Et Mores Gregorii Sanocci Archiepiscopi Leopoliensis Cracoviae A. D. MCM.) з латини переклав **Володимир Литвинов**, але текст перебуває лише в рукописному варіанті).

ЮРІЙ НЕМИРИЧ. РОЗДУМИ ПРО ВІЙНУ З МОСКОВИТАМИ

Юрій Немирич (1612– 1659) – український магнат, державний діяч і дипломат доби Хмельниччини. Автор проекту Гадяцького договору. Розпочав навчання у Раківській соцініанській академії. Пізніше поповнив багаж знань в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа та Парижа. Навчаючись у Сорбонні, захистив і опублікував дисертацію магістра права, присвячену порівнянню політичних та юридичних систем Речі Посполитої і Московської держави. Прихильник республіканської форми правління.

Трактат «Роздуми про війну з московитами». До написання цього трактату спонукали Юрія Немирича події, що передували так званій «Смоленській війні», яка тривала потім протягом 1632–1634 рр. між Московською державою і Річчю Посполитою, в складі якої перебувала тоді Україна.

Сторінки з трактату Юрія Немирича

У своєму трактаті Юрій Немирич дав вичерпну характеристику формі правління в Московії у порівнянні з існуючими у світовій практиці, починаючи з античних часів. І кваліфікує Московію як найжорстокішу і найпідступнішу у стосунках з сусідніми країнами.

Ось кілька пасажів з його трактату:

... [мосхи] не прагнуть свободи. Як також не відчують і не уникають рабства, встановленого, буцім-то, Богом і царем. (ut nec libertatem appetent nec servitutem aut sentient aut fugiant timidi, nimium a numine et principe indutam)(с. 22);

... Суть же угод, які існують у мосхив з чужинськими народами, полягає в тому, щоб їх порушувати. (Praecipua igitur Foederum, quae illis cum exteris nationibus intercedunt interrumpendorum erit cura)(с. 31) ;

... [мосхи] улесливі, схильні до віроломства, підступні (с.8), зухвалі (с.9);

... Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорстокий і підступний. (с. 21)

... Їхня система державного правління, подібна до турецької, абсолютистська та деспотична, але вони до неї звикли і не протестують.

... Молодь не прагне до навчання, бо звикла до славослів'я та плазування перед царем; протягом усього життя привчається до рабства. (с. 23) ■

Література

Наводимо лише найголовніші власні публікації автора та кілька знакових першоджерел у перекладі з латинської мови. Решту – допитливий читач знайде в авторських монографіях.

1. **Литвинов Володимир.** Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Від-родження в українській філософії XV – початку XVII століття. – Київ, Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.

2. **Литвинов В. Д.** «Католицька Русь»: історико-філософський нарис. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 2005. – 273 с.

3. **Литвинов В.Д.** Україна в пошуках своєї ідентичності XVI – початок XVII століття: історико-філос. нарис. – К. : Наук. думка, 2008. – 527 с.

4. **Литвинов В.Д.** Станіслав Оріховський. Історико-філософський портрет. – К. : «Академперіодика». – 2014. – 351 с.

5. **Литвинов, Volodymyr D.** Ukraine: Seeking its Identity. The XVI th – early XVII th centuries. – Kyiv, 2012. – 510 p.

6. **Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.** Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990. – 381 с.

7. **Оріховський Станіслав.** Твори. Упоряд., перекл. з лат. та старополь., вступна стаття, примітки В.Д. Литвинова. – «Дніпро», 2004. – 670 с.

8. **Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія):** У 2 т. Упоряд. та перекл. з лат. В. Литвинов та ін. – К., 1995. – т.1. с. 431; – т.2. – 431с.

9. **Orichoviana.** Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543 – 1566. – Cracoviae, 1891. – Vol. I. , 630 p.

10. **Orzechowski St.** Wybór pism. – Warszawa etc., 1972. – 619 str.

11. **Orationes clarorum hominum...**, Венеція, 1559. – 530 pag.

12. **[Orichovius St.]** Fidelis subditi De institutione regis ad Sigismundum Augustum Poloniae regem libri duo quales anno 1549 editurus erat Stanislaus Orichovius. – Warszawa, 1900. – 67 pag.

13. **Philippi Buonaccorsi Callimachi** Vita Et Mores Gregorii Sanocei Archiepiscopi Leopoliensis. – Cracoviae, A. D. MCM. (Переклав на українську В.Литвинов; твір не опублікований).

*Інші публікації автора на цю тему див. «Вікіпедія».